

նեղ է, որ շատ գժուար է հաւատալ թէ այդ-
տեղ 8000 տան կար, ինչպէս գրուած է,
աներն այնքան փոքր են, որ աւելի թուշուհի
բունների են նմանում, քան մարդկանց բնակա-
րանի: Տները երկարականի, շատ պարզ եւ կո-
պիտ ճարտարապետութեամբ շինուած են ոչ
միայն սափարակի վրայ, այլ նաեւ ժայռերի,
սարի լանջերի վրայ. եկեղեցիները նոյնպէս շատ
փոքր են, դռները այնքան փոքր, որ մանկու
համար պէտք է սողալ: Մի քանի աներ շինուած
են այնպիսի ժայռերի վրայ, որտեղ այնեանները
միայն կարող են ման գալ:

Հարդէն ասպետը, որ այցելեց Ջուղան
1673 թ. Սպրին 13ին, ուրեմ Ջուղայի աւե-
րուելոց 68 տարի յետոյ՝ իր պատմութեան
Բ. Հատորին մէջ (էջ 303, 1811) այսպէս է
խօսում:

«Երասիի եղբւր՝ գտնուած է Հին-Ջուղան
(որին աշխարհագիր Հաճի խալիֆան, կոչուած եւս.
Քեւթիթ Զէլէթի՝ իր «Ջահ-Նամայ» գրքին մէջ
Ջուղայի անունն է տալիս) աւերեալ քաղաք, որ
մի քանի հեղինակներ կարծում են լինել այն, որ
հնէրն կոչւած էին Ալթրամեն: Իրաւունք ունին Հին
կոչելու, որովհետեւ բարեբաղին աւերեալ եւ կոր-
ծանալ է: Այդպէս այլեւս ոչինչ ճանաչել չէ
կարելի, բայց ի իր ունեցած մեծութիւնը. նա շի-
նուած էր մի վերան զաւիթայի վրայ, գետի երկա-
րութեամբ եւ նրա եղբին: Մուղղբը, որովք բնա-
կանաբար գժուարանցանելի եւ ամուր են, պահ-
պանուած էին շատ բերդերով: Քաղաքն ուներ
4000 տուն, ինչպէս ասում են Հայերը, սակայն
աւերակներին նայելով կեօց աւելի չպէտք է
ունենար. աների մեծ մասն ծակեր եւ զանափոր-
ներ են, սարերի մէջ այրեր, աւելի յարմար հօտերի
քան թէ մարդկանց բնակարան լինելու: Եւ չեմ
կարծում որ աշխարհի մէջ Հին-Ջուղայից աւելի
անպառաճ եւ զգուշիկ տեղ լինի. այնտեղ չկայ ոչ
խոտ, ոչ ծառ: չճամբուած է, չընկաներում աւելի
բարեբեր եւ արգասաւոր միայրեր կան, բայց դար-
ձեալ ճամբուած է, որ նոյնից աւելի չոր եւ քարոտ
քաղաքի տեղ չէ կարող լինել: Իրա փոխարէն
անպրճ գեղեցիկ է, նմանելով երկար ամպիթեա-
տրին: Այժմ միայն 30 բնական կայ, բոլորն էլ
հայ: Հասարակաց Մեծն աւերեց Ջուղան եւ ամեն
ինչ որ արուեստն նպաստել էր նրան ամրացնելու»:

Ջուղան կառավարուած էր տնային կամ
նահապետական կառավարութեամբ, այն է նա-
հապետների կամ իշխանների ժողովով, որին
նախագահում էր քաղաքագլուխը: Հասարակաց
աւերման ժամանակ Ջուղայի քաղաքագլուխն
էր անուանի խոջայ խաչիկը, որի գերեզմանը
գտնուած է Ջուղայի գերեզմանատան մէջ, այս-
պիսի տապանաքարով. «սուրբ խաչայ բարեխօս
է առ Քրիստոս մեծ եւ անուանի քաղաքապետ»

խաւջայ խաչիկին որ ի Ռ. եւ Ն. Գ. Թրկիս հան-
գեաւ է Քրիստոս խաւջայ խաչիկին եւ կողակցին
Մարիամի, Սրանից երեւում է, որ խոջայ խա-
չիկն մահաճանուած է հայկական 1053 թ. կամ
փրկչական 1604 թ. ուրեմն Ջուղայի գաղթա-
կանութիւնից մի քիչ առաջ:

Ջուղայի արեւմտեան ծայրում ընկած է
նրա հուշակաւոր գերեզմանատունը, որի կան-
գուն խաչքարերը այնպէս ուղիղ զծի վրայ
գտաւորուած են, որ հեռուից զոքրի գունդ ես
կարծում: Խաչքանիւր խաչքարի մեծ մասը
գետ անմաշ մնում է, ահա ինչ է գրում Քաշ-
բեքումին. «տապանաքարերի նկարները գեղեցի-
կաքանդակ խաչեր են, իսկ երկրորդականը պատ-
կերներ... արձանագրութիւնները վերաբերում
են 1031, 1042 եւ այլ հայկական թուական-
ներին: Բայց կան, ասում են 7—8 երրորդ դա-
րու տապանաքարեր, Աստղին թուանշանները,
ուրեմն արձանագրուած են նախ քան Հասար-
բասի գալուստը, որ արշաւեց Արարատեան
դաշտի վրայ 1604 փրկչական թուականին...»
(Փորձ, 1877, №. 1.)

Սախյան մեքը, որ այցելեցինք Ջուղան
1884 թուին՝ գտանքարձանագրութիւններ եւ
ՋՂԹ, ՋՀԲ, ՋՀԷ (999, 972, 977) կամ
1550, 1528, 1523 թուականների:

Ջուղայի բնակիչներն բոլորն էլ Հայ-Ղու-
ստուրչական էին, բայց, կային եւ կաթոլիկեայ
Հայեր, գետ այսօր կանգուն է մի փոքր կաթոլ-
ղիկեայ եկեղեցի եւ պսմբան Ջուղայի բնակիչ-
ներն աւանդաբար ասում են, որ օտար կրօ-
նաւորներ եւս բնակւում են եղել Ջուղայում
եւ եղել են նոյնպէս օտարազգիներ, որովհետեւ
գերեզմանատան մէջ մեզ պատահեց կարդալ
եւ մի անգլիացի Լորդի տապանաքարը:

Հուշակաւոր Ամենափրկիչ եկեղեցին քա-
ղաքից բաւականին հեռու է, մի ժայռի գլխին
շինած:

(Հըբ-ու-սիւթի.)

Հ. ԱՌԱՋՈՒՆՅԱՆ

ԼԵԱՌՈՒՍԱՐԱՆԱԿԱՆ

ՅԻՓՈՒԴԵՑ ՀՈՅՑ ԳՆՈՐԾՈՐԴՈՐԴՈՐԸ

(Հըբ-ու-սիւթի.)

ԳԻՐԱՆՈՒՄՆԵՐ. — Գործածական գերա-
նուններու ձեւերն են եւ, դաւ, ուլ, ին, իւ, փո-
լը, Գրե, Յրե, Էրեւը. — Էր-բ, Գիւլեւ, — Եւ-
թի, Եւլ, Եւլի, Գրեւ, Եւլի. — Եր, Եւլ, Եւլի,

բերութիւնն չունին: Սահմանական ներկայի մէջ եւ գոկիցիցիք ալ Պրոսցաց պէս կոր կը գործածեն (չ. որ կ'երթամ կոր եւն). իսկ բացասական բայերը կը կազմուին չէով, ամեն ժամանակներու մէջ ալ. զ. օր. չի կերան, չի խմինք, չի պիտի պառկամ, թող չի վազեն եւն:

ԱՄԵՐԻԿԱՆԻՍՏԻԿ ԵՒ ԲԱՐԳՈՒԹԻՒՆԻՒՆԲ. — Ամենցամեայն սովորական եւ գործածական ձեւերն են հետեւեալները:

ԱՎ. — Բեռնակ, աղբրակ, ձմեռնակ:
ԱՆ. — Ածան, խման, սառան, վաղան, հաշան, խառնան:

ԱՆԻ. — Լզուանի:

ԱՆԲ. — Հարանք, մարանք (սեռ. մարանց), քուրանք, աղբրանք, քեռանք, տերաքանք, ապրանք, աշխանք:

ԱՇ. — Թթուշ, մառաշ:

ԵՎ. — Փետեկ, աղայեկ, աղայեկ:

ԵՂԻՆ. — Չարդէն, մեղդէն, խմորդէն, անուշդէն, եւնԱՎԱՆ. — Հօրեանկան, մորեանկան պակեանկան:

ԵՆԻ. — Վայրենի, ինչենի:

ԵՆԲ. — Ժամկոչներ, դգըշներ, Գիբգորներ:

ԵՎԱՆ. — Գառնեվան:

Է (= եայ). — Քարէ, փատէ, սկիկէ, արծթէ:

Է. — Արհուրելի, զարմանալի, զահեանի:

ԻՎ. — Հատիկ, մատիկ, խառուսիկ, անուշիկ:

ԻԶ. — Փարսիչ, լոզիչ, քերիչ, մանիչ, կապիչ:

ԻԶԲ. — Էրիչք, մարիչք:

ԻԲ. — Ուռնիք, խալիք, հազնիք, վառնիք:

ԼԻ. — Զոլի, մելի, եղլի, ասնալի, հարբլի:

ԼԻՎ կամ ՈՒԼԻԲ. — Պղպլիկ, քիփուլիք, սեւուլիք, մեռնիլիք:

ԾՈՒ. — Թափծու, շինծու, կոթծու, պահծու, փործու:

ԿԱԿ կամ ԿԵԿ. — Մեծկակ, խաշկէկ, հաստկէկ:

ԿԱՆ. — Լալկան, ծծկան, տիրական, սիրական:

ԿԼԻՎ. — Յածկիկ:

ԿՈՑ. — Վախկոտ, մկոտ, մեռցկոտ, մաշկոտ, պարծենկոտ:

ԿՈՑ. — Ըշնկոց, ներսկոց:

ՄԱՆ. — Թաղման, լարման:

ՆՈՑ. — Աղնոց, հաւնոց, վրանոց, զրանոց, ներանոց, ածանոց (= ածան-իկ-նոց):

ՈՂ. — Սիրող, կարգադող, խմող:

ՈՆԲ. — Մամնք, պապոնք, քեռնոնք:

ՈԶ. — Գնող:

ՈՎ. — Համով, հոտով, իծով (= սւծով):

ՈՑ. — Սրտոց, խնրոց, հոտոց, զարտոց:

ՈՑ. — Չորոց, թրնոց, տաքոց, եփոց, գրոց, բրոց, պաշտոց, ծամոց, փռոց, քննոց, խարտոց:

ՈՒՎԳԻՆ. — Աշուադին:

ՈՒՍԵՐ. — Բանուածք, կերուածք, իլուածք:

ՈՒԹԻՆ. — Ածան թիւն, սղու թիւն, տիրու թիւն, տոնու թիւն, վճկու թիւն, զատկու թիւն, խառն թիւն, վարդավառ թիւն:

Ի Երգիկոյ բարբառին մէջ սովորական եւ այս աս-
թիս մասնիկն աւելցնել տանք անուանց վրայ, առանց
նշանակութիւնը փոխելու:

ՈՒԻ. — Սեւաշուի, սեւընդուի:

ՈՒԿ. — Բանուի, վաղուի, քաղուի, խմուի, եփուի, անցուի, մեռցուի, ծառուի, կայուի, հասուի, բուսուի, կանչուի, քուրուի, հարնուի, մշուի, ՈՒԿԱՆ. — Կիշտամարական (առ մինչեւ կշտա-
մարը), յազնեղական, հասնեղական, ճաթե-
լական:

ՈՒՃԻՎ. — Նորուճիկ, աստեղուճիկ, հիմակուճիկ:

ՈՒՄ. — Խաւարում, կիտում, գաղբում, հա-
նում:

ՈՒՆ. — Սահուն, եփուն, մակդուն, գիտցուն, փափկուն, անեղուն, վայրչկուն (առ վայր-
իշ-ուի-ան):

ՈՒՆԱԿ. — Գեղադարանակ:

ՈՒՆԻ. — Պահունի, գորշնի:

ՈՒՐԻ. — Նորեղութ, շրուրդ:

ՈՒՑ. — Զերմկուց, սեւուց, գեղնուց, ժամուց:

ՈՒՔ. — Քերուք, ծամուք, խմուք, ցանուք, հա-
տուք, թափուք, տալուք, խորուք, երեսուք, ներքեւուք:

ՈՔ. — Փռլք:

ՉԻԲ. — Օրլէք, կաղնդէք, ամորլէք:

ՎԱՐ. — Այսիվար, տաշիվար, հառմեվար, մա-
գեվար, պղծվար:

ՏՈՒԲ. — Չէնուց, սալուց, սրբուց, ժող-
վուց, տաղալուց, հինարուց:

ՅԻ. — Գեղացի, քաղցրի, գրեցի, լեւնցի:

ՅՈՒ. — Տիրացու, մաքուց, աղբուց:

ԻՈՐ. — Ժամուր, հարնուր, անուր, թա-
ղուուր:

ՕՆ. — Եփուն, կրծուն:

ՕԲ. — Խելքը, մոքը, տեղքը (առ գեղեցիկ):

Աշուաշու եւ գոկիկոյ բարբառին մէջ կան գործ-
ածական խիստ շատ բառեր, որոնք նշանակուած-
ներէն տարբեր մասնիկներով անանցուած են, բայց
անոր համար այս մասնիկները միայն յիշեցիւնք մենք,
վառն զի կենդանի են եւ առօրեայ գործածութիւն
ունին ժողովրդեան բերնին մէջ, որ ամեն անգամ կ'ըր
պէտք ունենայ՝ այդ մասնիկներով որ եւ է նոր բառ-
կ'ածանցէ, մինչդեռ ուրիշ մասնիկներ գործածու-
թեանէ ինկած են եւ կարգ մը հին բառերու մէջ
միայն կ'երեւին, մնալով լուսեւ հին հայերէնի
յառուի մասնիկներ. Ունի, աստիլ, ա, ուլ, եվան,
ուշի, ուշ, ու մասնիկները միայն յիշուած բառե-
րուն յառուի են եւ նոյն մասնիկներով անան-
ցուած ուրիշ բառ չկայ: Նախագաս անանցական
մասնիկներ խիստ քիչ կան եւ կ'երեւին շատ, շու-

Ի Այս մասինը ափի, թրքերէնէ առնուած է,
նմանութեամբ թրքերէն դառնալ, օրեւջ, յիփիփ
եւն ձեւերուն:

Ե Այս մասնիկն եւս հասանալիսարք թրքերէնէ
առնուած է եւ կը համարադասական թրքերէնի սիւլուրի,
սփուլուրի, թիւրուլուր եւն ձեւերուն:

Ե Այս դիտուի անշուղթ թէ այս մասնիկներէն ոմանք
բաղադրութիւն են մեկի աւել մասնիկներու. այսպէս՝
ափ (= աւ-ի), նափա (= ան-ի-կան), նիշ (= ան-ի),
խն (= ին կալ-ուի), խո (= աւ-ի-ոմ), խոց (= աւ-ոմ),
խն (= ուււ-ան), խոց (= ան-ոց), առափն (= աւ-ի-գին),
առափն (= օղթ-իւն), անափ (= անեփ-ակ), անի (= ան-ի),
սոսո (= աս-աւ-ուք) եւն:

Կենտրոն, ամսպակատ, անբան (= անգործ), անպիտու
 եւն բառերուն մէջ միայն:

Այս բարբառին մէջ գործածական են նաեւ խիտ շատ արտաբերւոյթ, որոնց մէջ կան բաց ք հնէ հայերեւել յառուկ բարբառութիւններէն, բոլորովին իր բարբառութիւններ ալ, որոնք ժողովուրդն ինք շինած է եւ ք հարկին՝ ամէն օր եւ շինէ, զ. օր. բարբառութիւն, փորկոյկ, կերցաւ, աշխատակոյ, յուրկոյն, շարեցից, ցամբեցից, արտնիշտաւ, արեւա տէր, բանիժող, երեստես, թերկալ, հիւնդտես, թեւեկեր, ժամբակ, խնդունես, խոցեցալ, ծակաշք, կրակոյ, հատես, միշնաղ, պարեկ, վրանաղ, աղաբեր, փուխիր, արեւայմ, աղտ կորուստ, եփչուր, ընտամակի, լուաղաբ, ծար կորու, սուշեալ, կերար, միշնեծ, քունիւր, քրհամ եւն:

Գլխերին է թե նշանակալատ բարդ բառերուն մէջ քերէր են որ զառական կանոնին համաձայն բարդութեան են. ընդհանրական շարժեր կազմում են բառերու արմատներուն նշանին կամ: առանց ձայնաշարքներու փոփոխութեան կամ որման եւ առանց յօդակապի՝ անմիջապէս իրարու կցուելով: Թեպէտ եւ կան անոնք ալ որ ընդդէն հին կանոններուն համաձայն բարդութեան են:

ՔԱՄԼԱՆՈՍՈՒԹՅՈՒՆ. — Եւգրիկից գաւա-
ռաբարբառը համաձայնութեան կողմէ ալ գրեթէ
յար եւ նման է Պորլըց գաւառակախին համաձայ-
նութեան. ռւսաի աւելորդ կը համարինք այս մասին
խօսելը, քանի որ այդ համաձայնութեան օտըրա-
կան ձեւերն են զպահմանները յայտնի են աղբէ-
տեւտեւեան աշխարհաբարբ Ժանօրէ առէն առնէն

(C-10-1-1-1-1)

ՅՈՒՆ. ԳԱԶԱՆԺԵԱՆ

Ա Զ Գ Ա Գ Ր Ա Կ Ա Ն

ՀԱՐՆԳՈՐԻՈՅ ԵՒ ԳՐԱՆՍԻԼՈՒՄՆԻՈՅ

በጋራ ጥሪ

Մեծարգոյ Հայր Խմբագրապետ:

Չեղապատուութեանը պատուական նամակն ու
անոր միջոցառումները Պր. Մ. Ա. ի նկարագրելու
նախընտանիս ամիսներին՝ թէ որ ամսին ծնել մը
տալ ազնաւոր յաղթող գլխաւոր աշխարհաբնութիւն-
ները կ'ընեն: 1. Կունգարսիկը - Դրսարիտանիւնը
Հայերը մշտն Երբ գարնանն են հոս: 2. Կո-
տոնի ազգայնոց մէջ մասը լինացեալ ու մէնաւոր
նշանի ըլլալով: 3. Վերջիններն հնչ տեսակ տու-
մար ու տօնացիոց Էր գործածեն, եւ - 4. Ինչ հին
իշխապաւանքներն ունին:

Թեպետ գիտնական ամսագրերի միջոցով են
ուրիշ տեղեր այս նիւթերուն վրայ ընդարձակ կե-
պով խօսուեցաւ՝ բայց եւ այնպէս փափաքնիկ

Եղեցնելու համար կ'ուզեմ՝ ընդհանուր տեսություն մ'ընել, եւ անանկ քանի մը նոր քանեք մտքերնիդ բերել որոնց վրայ յիշատակութիւն չկայ, ոչ Համադիսիդ մէջ, եւ ոչ ալ «Հայոց յոդիսաբեթոգալոսիս» եւ «Դոյնասիւրապոսի» խոյոց Միտրոպալոլիպոզ, անուն մատենաներուն մէջ:

Անբաժնորդական ընկերությունների և փոփոխականության ընկերությունների համակարգի մեջ ինտեգրացիան համարվում է լիարժեք ֆակտորներից ինչպես առաջին, ինչպես էրկանդային և երրորդ աստիճանի ընկերությունների համակարգում։

Ա՛ս է, մեծաւ մասամբ գրով մեղի թողուած
աւանդութիւնը:

Սակայն, այս Թուականներէն շատ յառաջ,
ինչպէս կ'երեւայ կային ազգայինք, Թէ Հունգա-
րիոյ եւ Թէ Գրանսիրուանիոյ մէջ:

Դրանհիլումանիոյ մէջ կը գտնենք Հայեր, արդէն Ժե. Դարուն սկիզբները: — Իսկ Հունգարիոյ մէջ ասկէ շատ աւելի յառաջ:

Կեղայի եւ Տուրոկի՝ Հունգարացւոց տարե-
գիծները՝ յիշատակութիւն կ'ընեն Հայոց վրայ
գործող՝ Արպազ հին Հունգարացւոց զորապետ
հետք բերած էր, այն միջոցն, երբ (896ին) սա-
սապատակութեանը Հունգարիան անցաւ, ու երկիրն
իր իշխանութեան տակ առաւ:

Հունցարական տերութեան կերպարանաւորւելուն ժամանակ, քանի մ'ազնուական զէրդաստան Հունգարիա դաղթելէ ետեւ, Գեյլլիէլեանն Մ. Ստեփանոս եւ ուրիշ թագաւորներն ստան նորեն ներքաղթելոցն զԳեյլիայցիք, յէհէր Յոյներ, Հայեր, որոնք երկուսն ալ ի վեր, մեկերէրկ մէկ ազգաւորուելով՝ ամուսնութեանն ետեւ, Հունգարացոց հետ ձուլուեցան, եւ ազնուականութիւն ստացան։ — Աս ազգերը՝ դաղտն ձամբով եւ առանց թագաւորաց ուղեւորան չէկան Հունգարիոյ։

Ուստի շատ իմաստութեամբ կը հետեւընք
գիտնական Լուգաշին, թէ՛ «Հայերը՝ Հունգարա-
ցոց հետ միացած՝ մանակից եղան, աշխարհա-
կանութեան մէջ ու ծանօտ դոյժերն մէջ»։

Լաճանուս ծննդատուի ինչ կը ստուգէ նաեւ ֆէջը, երբ որ Հանգաւորաւ եկող Հայոց գաղթականութեան հնութեանն ու նշանակաւորութեանն վրայ խօսելով՝ այսպէս կ'ըսէ. « Ստրեկոնին (Gran Esztergom) քաղքին առաջնորդը 1243ին, Բէլ-

1893, Ե. Համ. 1—5, 230—257; Համ. Բ. էջ 71—75
140—168: — «Հանդես Ամսօրհայ», 1889, թիվ 6, 1891
թիվ 2, 1896, թիվ 4, 5 եւ այլն:

ի կէշայի (Keszai) ծ.Գ. դարուն մէջ ասորդ տարե
գրիներուն ամենէն երեւելիներէն մէկն է: — Յովհ. Յուրոշի
(Turocsi)՝ ծ.Գ. դարուն երկրորդ կեսուն մէջ՝ Մատթէոս
Հունգարացոց Թաղաւորին տարեգրին էր:

* Turoczi: Chronic. C. XII, 62 83. — Keza: Chronic. C. VIII.

Ի Լուդաշի, Հռենդարացւոց նախնիքը, Գլուծ 1870,
էջ 245:

1. Յեւ' ի Քէլ ոյլոց "Հայոց Մեհարպարէսէն: Վիեննայ 1898, էջ 1-4, 16-19, 118-132, 204-215, — "Հայք յիշխանաբնթաւորիս դրամսիրտւանիւրդ: Վիեննայ